

EWELINA SOBOCHA

Instytut Pedagogiki Specjalnej, Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

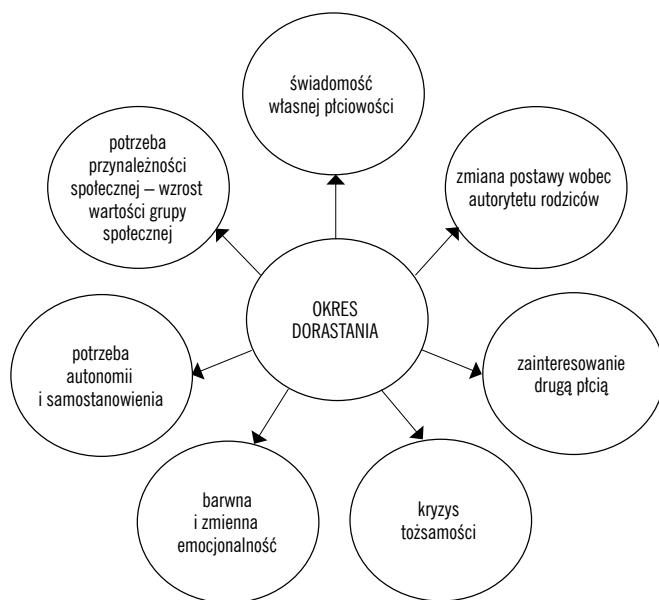
Zrozumieć dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną

Pośród różnych rodzajów niepełnosprawności to niepełnosprawność intelektualna skupia na sobie ogromne zainteresowanie ze względu na zależności wynikające między jednostką a jej ograniczeniami rozwojowymi i środowiskiem, w którym funkcjonuje. Ograniczenie przestrzeni życiowej osób z niepełnosprawnością intelektualną, a tym samym interakcji społecznych, ma znaczący wpływ na ich potencjał rozwojowy. Rozważania podjęte w artykule skupiają się na zadaniach rozwojowych oraz problemach, z jakimi borykają się młodzi dorośli z niepełnosprawnością intelektualną.

Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną to temat coraz częściej i chętniej podejmowany przez badaczy, pedagogów specjalnych, socjologów, a nawet psychologów. Zwraca się większą uwagę na ograniczenia napotymane na drodze ku samodzielnej, operatywnej i pełnej satysfakcji dorosłości. Utrudnienia te są upatrywane w barierach wewnętrznych, spowodowanych poziomem funkcjonowania zarówno poznawczego, jak i społecznego, oraz barierach zewnętrznych, takich jak: środowisko rodzinne, otoczenie społeczne czy działający obecnie system wsparcia (Żyta, 2009).

Dorosłość jest procesem rozwojowym, a nie zdarzeniem metrykalnym. Sama w sobie jest dużym wyzwaniem dla każdej jednostki, a tym bardziej dla osób z niepełnosprawnością intelektualną. Stanowi jeden z głównych wyznaczników zapewniających szansę na pełną integrację psychospołeczną oraz priorytet w procesie wspomagania oraz wspierania osób z niepełnosprawnością intelektualną w drodze do „bycia dorosłym”. Zarówno osoby z niepełnosprawnością intelektualną, jak i osoby

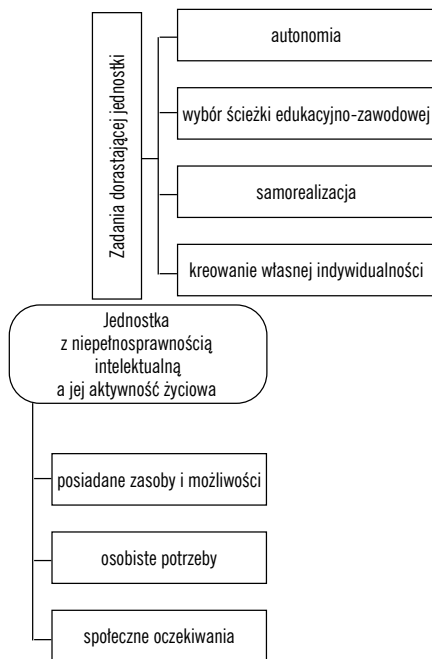
pełnosprawne przechodzą poszczególne etapy rozwojowe w tej samej kolejności. Towarzysząca niepełnosprawność nie powoduje zmiany kierunku procesu dorastania, inne są tylko obciążenia czy ograniczenia oraz sposób zestawienia z przemianami charakterystycznymi dla tego okresu. Proces dorastania i sama dorosłość są mocno zróżnicowane indywidualnie. W bardzo dużym zakresie zależą od oddziaływań środowiska, w którym przebywa i dorasta osoba z niepełnosprawnością intelektualną (Stelter, 2009). W przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną dorastanie jest procesem złożonym, gdyż pojawiające się zmiany biologiczne nie zbiegają się ze zmianami w sferze psychospołecznej. Często zmagania osób z niepełnosprawnością intelektualną w drodze ku byciu dojrzałym i dorosłym nie osiągają zadawalających efektów (Bobińska, Pietras, Gałęcki, 2012).



Ryc. 1. Typowe cechy okresu dojrzewania

Źródło: za: Stelter (2009)

Każda dorastająca osoba w swoim procesie rozwojowym realizuje zadania odnoszące się do: definiowania własnej autonomii, samorealizacji, określenia drogi edukacyjno-zawodowej oraz kreowania własnej indywidualności. Wpływ na realizację wspomnianych zadań mają niewątpliwie posiadane, indywidualne zasoby i potrzeby, przede wszystkim społeczne oczekiwania. Tak osoby w normie intelektualnej, jak również osoby z niepełnosprawnością intelektualną napotykać podobne trudności w budowaniu własnej autonomii, procesie samorealizacji, wyborze własnej drogi edukacyjnej i zawodowej, czy kształtowaniu własnej indywidualności. Należy jednak podkreślić, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną w związku z posiadanymi ograniczeniami mają znacznie większe trudności z pokonywaniem poszczególnych zadań i wymagają większego wsparcia ze strony środowiska rodzinnego, jak również wielu specjalistów.



Ryc. 2. Zadania rozwojowe okresu dorastania a aktywność życiowa jednostki z niepełnosprawnością intelektualną

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Stelter (2009)

Niewłaściwe podejście bliskich i dalszego środowiska do osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz traktowanie ich jako „wiecznych dzieci” skutkuje niedoświadczaniem problemów i dylematów charakterystycznych dla okresu dorosłości (Stelter, 2009).

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną wymagają pomocy i wsparcia ze strony środowiska rodzinnego, ale także właściwych instytucji, które będą wsparciem w lepszym zrozumieniu siebie oraz otaczającego świata, kształtowaniu i budowaniu własnej tożsamości, dążeniu do osiągnięcia autonomii i samostanowienia na miarę własnych, indywidualnych możliwości. Wkraczanie w dorosłość jest konsolidowane z przejściem od pozycji „pasywnej” do pozycji „aktywnej”. Nieobecność tego ważnego przejścia skutkuje dla danej jednostki brakiem samodzielności, brakiem decyzyjności, a także przedmiotowością w stosunku do niej. W konsekwencji świat niezrozumiały i obcy – świat dorosłych, wewnętrznie upragniony, staje się dla osób z niepełnosprawnością intelektualną nieosiągalny w oczekiwanym zakresie (Bobińska, Pietras, Gałęcki, 2012).

Warto nadmienić, że każdy człowiek indywidualnie określa kryteria, które pozwolą mu zdefiniować sens życia i umożliwią podnoszenie jego jakości. Kwintesencją dorosłości jest więc odkrycie równowagi pomiędzy możliwością realizacji własnych potrzeb a obowiązkiem sprostania wymaganiom otoczenia.

Współcześnie, mimo wielu pozytywnych zmian, społeczeństwo nie traktuje osób z niepełnosprawnością jako dorosłych w sensie psychicznym, dojrzałych i gotowych do samostanowienia. Jest to owocem stereotypowego postrzegania ich jako „dużych dzieci”. Funkcjonująca ciągle w społeczeństwie stygmatyzacja tej grupy ludzi oparta jest na uprzedzeniach społecznych. Te fałszywe poglądy są przede wszystkim wynikiem braku refleksji i rzetelnej wiedzy. Priorytetem jest więc ujawnianie złożoności indywidualnego funkcjonowania osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Burzenie stereotypu osoby z niepełnosprawnością intelektualną polega na eksponowaniu istnienia pojęcia niepełnosprawności oraz na pozbawianiu jej miana wyroku, piętna, które określa czyjeś życie. Projektowanie wizerunku osoby z niepełnosprawnością intelektualną, gotowej do przekraczania dorosłości, a w konsekwencji osoby

dorośle, jest wyzwaniem dla instytucji i osób odpowiedzialnych za prawidłowy proces wsparcia (Kaczmarek, 2010). Bardzo ważnym zadaniem w ramach prowadzonego procesu wsparcia jest stworzenie osobom z niepełnosprawnością intelektualną szansy i możliwości codziennego funkcjonowania w warunkach zbliżonych do warunków, w jakich żyje ogólna populacja (Mahon, Goatcher, 1999). Pełne uczestnictwo w życiu społecznym ma dać szansę doświadczania i przeżywania każdego etapu życia wynikającego z upływu lat (od dzieciństwa, przez dorosłość, aż do starości). Zdobyte indywidualne doświadczenia pozwolą na bardziej efektywny sposób inkluzji osób z niepełnosprawnością intelektualną w społeczeństwie. Tak praktycznie ujmowany wymiar procesu wsparcia stanowi klucz do normalizacji oraz zmiany jakości życia osób z niepełnosprawnością intelektualną (Kaczmarek, 2010).

Dużym ograniczeniem i przeszkodą w dążeniu do osiągnięcia satysfakcjonującej dorosłości są w dalszym ciągu funkcjonujące rozwiązania instytucjonalne przeznaczone dla dorosłych z niepełnosprawnością intelektualną (Krause, 2003). Napotykanne trudności dotyczą form mieszkalnictwa czy szansy i możliwości zatrudnienia, jak również życia społecznego, rodzinnego oraz intymnego.

W wyniku przeprowadzonych badań empirycznych, odnoszących się do relacji i doświadczeń społecznych dorosłych osób niepełnosprawnych intelektualnie, autorki – A. Żyta i S. Nosarzewska – przedstawiły kilka funkcjonujących modeli dorosłości:

Dorosłość aktywna – reprezentują ją osoby mieszkające w domu rodzinnym (z rodzicami lub rodzeństwem). Ważna jest dla nich praca w warsztatach terapii zajęciowej, praca dorywcza lub tzw. praca „na czarno”. Cenią sobie możliwość podjęcia pracy, widzą szansę na poprawę własnej sytuacji materialnej i osiągnięcie większej niezależności ekonomicznej. Dostrzegają szansę na nawiązywanie nowych kontaktów społecznych oraz alternatywę w postaci atrakcyjnego spędzania czasu wolnego. Zdarza się również, że osoby te mają irrealny osąd sytuacji i swoich możliwości. Czasem uważają, że WTZ to tylko sytuacja przejściowa, mając nadzieję na stałą pracę – zwykle dotyczy to osób, które miały już praktyczną możliwość bycia zatrudnionymi.

Dorosłość samodzielna – ten model prezentują osoby mieszkające i funkcjonujące samodzielnie (np. hostel, wynajęte mieszkanie). Utrzymują się dzięki rencie, kieszonkowemu otrzymywanemu z WTZ oraz okresowym zapomogom pieniężnym i rzeczowym.

Dorosłość „przy rodzinie” – dotyczy osób żyjących zwykle w małych miasteczkach lub na wsi. Podzielają styl życia rodziny. Nie podejmują działań, by cokolwiek zmienić w swoim życiu, oraz cechuje je brak aspiracji. Czują się potrzebne, ponieważ zwykle po zakończeniu edukacji pomagają w gospodarstwie, w opiece nad dziećmi dalszej rodziny lub codziennych czynnościach domowych (porządki, drobne zakupy itp.).

Dorosłość beczynna – reprezentują ją dorośli, którzy nigdy nie podjęli pracy i nie poczynili żadnych starań, aby ją otrzymać. W domu rodzinnym nie mają żadnych przydzielonych obowiązków. Sami nie odczuwają potrzeby zmiany tak zaistniałej sytuacji, natomiast ich najbliżsi nie udzielają żadnego wsparcia lub nie wykazują chęci zmiany w tym zakresie. Stanowi to przykład wyuczzonej beczynności. Prezentują minimalne potrzeby materialne, które zaspokajane są otrzymywaną rentą lub zasiłkami. Uważają, że skoro są osobami niepełnosprawnymi, to sam fakt „posiadania” niepełnosprawności zwalnia ich z obowiązku pracy. Propozycja uczestnictwa w zajęciach w ramach WTZ nie jest dla nich interesująca – nie widzą żadnych korzyści, które mogą być następstwem udziału w WTZ.

Dorosłość w DPS – ten model reprezentują osoby, które z różnych przyczyn nie mieszkają wraz ze swoją rodziną i nie żyją samodzielnie. Dom pomocy społecznej jest ich domem. Życie osób w tej placówce jest bardzo monotonne. Część pensjonariuszy mimo pozytywnej oceny miejsca zamieszkania marzy o rodzinie czy własnym mieszkaniu.

Warto zauważyć także, iż osoby z niepełnosprawnością intelektualną rzadko mają szansę znaleźć i podjąć pracę na otwartym rynku pracy. Ich sytuacja ekonomiczna nie jest łatwa. Osoby, które otrzymały możliwość podjęcia pracy, deklarują jej kontynuację i dostrzegają wynikające z tego korzyści (Żyta, 2009).

Ponieważ najczęstszym modelem funkcjonującym w polskich warunkach jest model wspólnego mieszkania z rodzicami lub rodzeństwem, wynika z tego refleksja, iż właśnie środowisko rodzinne odgrywa główną i znaczącą rolę w procesie wspierania oraz inicjowania aktywności osób niepełnosprawnych intelektualnie. W związku z powyższym środowisko rodzinne w dużej mierze przyczynia się do tego, czy dorosłe dzieci będą podejmowały pracę, kontakty społeczne, aktywnie uczestniczyły w życiu społecznym.

Natomiast utrzymywanie i promowanie biernej postawy wyniesionej z przeszłości będzie owocowało cechami bliskimi dziecku, a nie osobie dorosłej. Jedno z trudniejszych wyzwań stoi także przed osobami bezpośrednio pracującymi i zaangażowanymi w działalność na rzecz opieki, edukacji czy wychowania osób z niepełnosprawnością intelektualną. Od osób tych oczekuje się sprecyzowania i realizacji celów, które w dalszej przyszłości pozwolą osobie z niepełnosprawnością intelektualną funkcjonować w roli osoby dorosłej.

Bez względu na stopień i rodzaj niepełnosprawności każdy człowiek pokonuje kolejne etapy życia, które ujmowane są jako: dzieciństwo, adolescencja, wczesna dorosłość, średnia dorosłość i starość. Pamiętać należy, że człowiek nie staje się dorosłym z dnia na dzień. To proces długotrwały, w którym obraz dorosłości ulega zmianie wraz z upływem lat, kolejno nabywanych doświadczeń oraz indywidualnych przeżyć (Tylewska-Nowak, 2011).

Beata Tylewska-Nowak w rozważaniach nad dorosłością osób z niepełnosprawnością intelektualną podjęła próbę jej zdefiniowania. Według autorki dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną można zdefiniować w następujący sposób:

osoby, które ukończyły 18. rok życia, zakończyły edukację szkolną i próbują funkcjonować w rolach społecznych charakterystycznych dla okresu dorosłości. Powinny one mieć sformułowaną wizję własnej dorosłości z uwzględnieniem wszelkich możliwości i ograniczeń. W formułowaniu tej wizji nie można pominąć roli środowiska, które pomaga lub przeszkadza w jej budowaniu (Tylewska-Nowak, 2011).

Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną ma szansę być zauważona, a jej zadania realizowane, jeżeli wszystkie działania będą skupiały się na mocnych stronach i indywidualnych możliwościach każdego człowieka, a nie dostrzeganiu braków czy różnic, które są wynikiem istoty niepełnosprawności intelektualnej.

Dorosłość to nowe zadania charakterystyczne dla tego etapu życia, jednocześnie wiążące się z wypełnianiem ról społecznych. Taka osoba zakończyła już etap edukacji szkolnej, a rozpoczyna karierę zawodową. Wejście w rolę pracownika daje możliwość osiągnięcia niezależności finansowej i zainicjowania innego rodzaju odpowiedzialności. Podjęcie roli pracownika wiąże się z wzięciem na siebie obowiązków, z których należy się wywiązać. Oznacza to również ponoszenie konsekwencji sukcesów, ale i porażek.

Ważnym zadaniem osoby dorosłej jest wybór partnera życiowego, założenie rodziny i realizowanie się w roli rodzicielskiej. To zadania szalenie trudne, a jednocześnie odpowiedzialne. Dorosły nie jest już odpowiedzialny tylko za siebie, ale i za partnera, a potem również za potomstwo.

Dorosłość to konieczność i przywilej dokonywania samodzielnych wyborów. Człowiek dorosły jest bardziej autonomiczny, a cechą szczególną jest jego odpowiedzialność oraz szacunek wobec innych osób (Gurba, 2004).

Realizacja zadań związanych z okresem dorosłości nie jest w dużej mierze podejmowana przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Dodatkowo definicja zadania rozwojowego określa, iż jednostka, która go nie realizuje, musi liczyć się z potępieniem społecznym. W sytuacji osób z niepełnosprawnością intelektualną stan rzeczy jest jeszcze bardziej złożony, ponieważ społeczeństwo nie oczekuje i nie wymaga od nich realizacji zadań rozwojowych, a często utrudnia czy wręcz zabrania. Ludzi, którzy nie są zdolni do wypełniania zadań przypisanych okresowi dorosłości, społeczeństwo często spycha na margines życia społecznego.

Gdy osoba nie może realizować zadań charakterystycznych dla ogółu populacji, pojawiają się zwykle u niej zadania specyficzne, podyktowane jej potrzebami, możliwościami uwarunkowanymi indywidualnym rozwojem (Tylewska-Nowak, 2011).

Życie człowieka dorosłego skupione jest wokół dwóch obszarów – rodziny i pracy. Do zadań, które zwykle nie są realizowane przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną, należy zaliczyć np. wybór małżonka, założenie rodziny czy późniejsze wychowywanie dzieci. Badania prowadzone przez B. Tylewską-Nowak potwierdzają, że zarówno opiekunowie, rodzice, jak i szersze społeczeństwo nie wymagają wykonywania tych zadań rozwojowych, a wręcz są przekonani, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie byłyby w stanie sprostać zadaniom dotyczącym bycia żoną, mężem czy rodzicem. To, że większość osób z niepełnosprawnością intelektualną nie realizuje tych konkretnych zadań rozwojowych, nie jest równoznaczne z tym, że nie marzą o życiu z partnerem/partnerką. We wcześniejszych okresach życia młodzi dorośli z niepełnosprawnością intelektualną także pytają o możliwość posiadania dziewczyny/chłopaka, ślub i możliwość założenia rodziny.

W przypadku osób z niepełnosprawnością intelektualną zadania rozwojowe dotyczące rodziny przeobrażają się w zadania specyficzne, które są powiązane z posiadaniem bliskiej osoby. Pozornie wydaje się to prostym zadaniem. Jednak rzeczywistość przedstawia się inaczej. Często opiekunowie czy rodzice osób z niepełnosprawnością intelektualną nie godzą się i nie zezwalają na bliskie kontakty z płcią przeciwną, ograniczając spotkania z rówieśnikami. Zezwalają tylko na spotkania w ramach formalnych zajęć. Sami dorośli z niepełnosprawnością intelektualną wykazują ogromną potrzebę spotykania się z płcią przeciwną, posiadania chłopaka/dziewczyny, a czasem nawet narzeczonego/narzeczonej. Mimo wielu ograniczeń spowodowanych niepełnosprawnością intelektualną miłość jest uczuciem dla nich możliwym, lecz zwykle niedostępnym. W konsekwencji ograniczania możliwości realizacji tych potrzeb emocjonalnych występują zachowania niepożądane społecznie, izolacja oraz odrzucenie (Tylewska-Nowak, 2011).

Osoby z niepełnosprawnością intelektualną niezwykle rzadko mają możliwość prowadzenia własnego życia towarzyskiego, które jest dla nich satysfakcjonujące (Pisula 2008; Tylewska-Nowak, 2001).

Grupa rówieśnicza odgrywa znaczącą rolę dla każdego człowieka. Człowiek odnajduje w niej własną tożsamość oraz otrzymuje wsparcie.

Istotne jest, aby osoby z niepełnosprawnością intelektualną miały własną grupę rówieśniczą, gdzie byłyby podtrzymywane kontakty, możliwe odwiedziny, a wspólnym mianownikiem byłyby zainteresowania oraz wzajemna sympatia. Niestety instytucje, w których przebywają osoby z niepełnosprawnością intelektualną, nie sprzyjają prywatności oraz intymności. Tworzą poczucie zatłoczenia. Osobom przebywającym w tych placówkach bardzo często towarzyszy samotność i izolacja, która stanowi pewnego rodzaju sposób obrony własnej prywatności (Tylewska-Nowak, 2011).

Reasumując, można śmiało stwierdzić, iż osoby z niepełnosprawnością intelektualną mają małe szanse na realizację zadań rozwojowych przypisanych dorosłości. Z kilku głównych zadań mogą podejmować próby realizacji zaledwie dwóch. Należy do nich wypełnianie czasu wolnego typowymi zajęciami dla ludzi dorosłych oraz przygotowanie do starzenia się rodziców.

Często osoby z niepełnosprawnością intelektualną nie mają umiejętności gospodarowania czasem wolnym w sposób aktywny. To wynik braku umiejętności organizacyjnych oraz społecznych, ale także braku środków finansowych. Najczęściej czas wolny wypełniają schematycznymi, stereotypowymi czynnościami, wśród których naczelną rolę odgrywa oglądanie telewizji (Tylewska-Nowak, 2011).

Przystosowanie się do procesu starzenia się rodziców jest dla osób z niepełnosprawnością intelektualną powszechnie zadaniem niemożliwym do zrealizowania. Powodem jest fakt, iż same potrzebują wsparcia i pomocy. Najczęściej więc w sytuacji, kiedy rodzice nie są w stanie zapewnić im opieki, trafiają do domów pomocy społecznej. Konsekwencją tego jest utrudniona adaptacja w nowym środowisku oraz pogłębiające się uczucie osamotnienia. Bardzo często towarzyszy im również poczucie porzucenia.

Niepełnosprawność intelektualna i wynikające z niej ograniczenia mają bardzo duży wpływ na całe życie. Realizacja zadań rozwojowych, w różnych okresach życia, jest zdeterminowana przez ograniczenia oraz warunki, w jakich funkcjonuje dana jednostka. Przekonanie, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną są ubogie w doświadczenia oraz

umiejętności pozwalające stanowić o własnym życiu, prowadzi do sytuacji, że pozbawia się je decyzyjności. Pomijany jest fakt, że wraz z dorosłością dochodzą do głosu inne potrzeby (adekwatne do wieku). Ograniczanie i ignorowanie dorosłości szczególnie osób z niepełnosprawnością intelektualną przez środowisko ma wpływ na ich postawę wobec własnej dorosłości. Należy pamiętać, że niepełnosprawność intelektualna nie jest przeszkodą w realizacji zadań rozwojowych charakterystycznych dla dorosłości. Stanowi ona tylko składnik, który kształtuje sposób i zakres wykonania, a każda jednostka może je realizować na miarę własnych doświadczeń i możliwości rozwojowych. Skutecznym działaniem pozwalającym na realizację zadań z pomyślnymi konsekwencjami zarówno w wymiarze osobistym, jak i społecznym jest łamanie funkcjonujących stereotypów oraz pomoc w gubieniu etykiety „wiecznych dzieci”.

Bibliografia

- Bobińska K., Pietras T., Gałęcki P. (red.). (2012). *Niepełnosprawność intelektualna – etiopatogeneza, epidemiologia, diagnoza, terapia*. Wrocław: Continuo.
- Gurba E. (2004). Wczesna dorosłość. W: *Psychologia rozwoju człowieka*. T. 2. B. Harwas-Napierała, J. Trempała (red.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kaczmarek B.B. (red.). (2010). *Trudna dorosłość osób z zespołem Downa. Jak możemy wspomóc?*. Kraków: Impuls.
- Krause A. (2003). Problemy opieki i rewalidacji osób dorosłych z upośledzeniem umysłowym – niedobór rozwiązań w teorii i praktyce. W: K.D. Rzedzicka, A. Kobyłańska (red.). *Dorosłość, niepełnosprawność, czas współczesny. Na pograniczu pedagogiki specjalnej*. Kraków: Impuls.
- Mahon M.J., Goatcher S. (1999). Later-life planning for order adults with mental retardation: A field experiment. *Mental Retardation*, 37(5), s. 371–382.
- Pisula E. (2008). *Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną – szanse i zagrożenia*. Warszawa: Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób Upośledzonych Umysłowo, Zarząd Główny.
- Sińczuch M. (2002). *Wchodzenie w dorosłość w warunkach zmiany społecznej*. Warszawa: Instytut Socjologii UW.
- Stelter Ź. (2009). *Dorastanie osób z niepełnosprawnością intelektualną*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

- Tylewska-Nowak B. (2001). *Autonomia osób niepełnosprawnych w opiniach wybranych grup społecznych*. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza. Wydział Studiów Edukacyjnych.
- Tylewska-Nowak B. (2011). Wypełnianie zadań rozwojowych przez osoby dorosłe z umiarkowaną i znaczną niepełnosprawnością intelektualną. W: B. Cytowska (red.), *Dorośli z niepełnosprawnością intelektualną w labiryntach codzienności. Analiza badań – krytyka podejść – propozycje rozwiązań*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Żyta A. (2009). Dorosłość osób z niepełnosprawnością intelektualną w województwie warmińsko-mazurskim. Ograniczenia i możliwości w świetle relacji społecznych. W: J. Świerczyńska (red.), *Życie z niepełnosprawnością. Trud dorastania i społecznej egzystencji* (Niepełnosprawność 2), s. 85–92.